

5. Багнюк А.Л. Філософія : [навч.-метод. посіб. для виклад. та студ. вищ. навч. закл. I і II рівня акредитації] : у 2 ч / А.Л. Багнюк. – Підволочиськ, 1999. – Ч. II. – 1999. – 590 с.
6. Канке В.А. Философия – исторический и систематический курс : [учеб. для вузов] / В.А. Канке. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2000. – 344 с.
7. Ильин В.В. Философия : [учеб. для вузов] / В.В. Ильин. – М. : Академ Проект, 1999. – 386 с.
8. Основы философии в вопросах и ответах / под ред. Е.Е. Несмеянова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 608 с.
9. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : [монография] / С.И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
10. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход / А.В. Поляков. – СПб. : Юрид. центр-Пресс, 2003. – 843 с.
11. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И.Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП ; Знание, 2002. – 272 с.
12. Salter M. Towards a Phenomenology of Legal Thinking / M. Salter // Journal of the British Society of Phenomenology. – 1992. – Vol. 23. – № 2. – P. 179–192.
13. Cohn G. Existentialism publication / G. Cohn. – 1967. – 132 p.
14. Агацкий Э. Человек как предмет философии / Э. Агацкий // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 24–34.

УДК 34 (091)

ВПЛИВ ЗАКОНОДАВСТВА НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ ЗАГАЛОМ НА ПРИКЛАДІ ЗАКОНІВ ХАММУРАПІ

INFLUENCE OF LEGISLATION ON DEVELOPMENT OF SOCIETY AND STATE ON THE WHOLE ON EXAMPLE OF LAWS OF HAMMURAPI

Сухацький Р.П.,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри правознавства
Київського національного торговельно-економічного університету*

У статті розглядаються закони Хаммурапі. Визначається вплив його законів на розвиток суспільства й держави загалом. Аналізуються досягнення та недоліки їх реалізації в практичному житті.

Ключові слова: закони, власність, захист, покарання, відшкодування.

В статье рассматриваются законы Хаммурапи. Определяется влияние его законов на развитие общества и государства в целом. Анализируются достижения и недостатки их реализации в практической жизни.

Ключевые слова: законы, собственность, защита, наказание, возмещение.

The laws of Hammurapi are examined in the article. Influence of his laws is determined on development of society and state on the whole. Achievement and shortcomings of their implementation in practical life is analysed.

Key words: laws, property, protection, punishment, compensation.

Актуальність теми. На різних етапах розвитку суспільства держави мали особливості становлення. Значною мірою вони полягають у самій ментальності народів, їхніх традиціях, географічно-кліматичних умовах тощо. Тож найважливішими факторами впливу на життя людства є різні умови, у яких перебуває те чи інше суспільство. Як в історично минулі роки, так і на сучасному етапі чи не найбільшим таким фактором впливу, що створює конкретні умови розвитку суспільства та побудови держави загалом, був і є закон.

Тому на сьогодні керівництво тієї чи іншої держави, що взяло на себе обов'язок бути провідником свідомості й бажань конкретного народу, має чітко усвідомлювати правові наслідки своєї діяльності. Запроваджуючи в життя різні правові норми, важливим є врахування історичного досвіду законотворчого життя як власної, так й інших держав світу.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш відомих законодавств історичного минулого, що здій-

снило значний вплив на суспільні відносини того часу, є законник Хаммурапі. Цей звід законів досліджувало чимало науковців, але не можна говорити, що вони проаналізовані повністю. Адже кожен із них ставив перед собою різні завдання, вивчаючи ці закони.

Так, у колективній праці «Всемирная история : в 24 т.» [2] у другому томі «Бронзовый век» розповідається про царювання Хаммурапі, зокрема про суспільні відносини за його законами. На думку дослідників, Хаммурапі своїм законодавством спробував силоміць закріпити панівний суспільний лад держави, де повинні були з'явитися дрібні й середні рабовласники. Закони дають достатньо повне уявлення про старовавилонське суспільство, що мало чітко виражений класовий характер. Автори з упевненістю говорять, що саме глибока прірва між класами призвела до падіння Вавилонського царства.

Колективне дослідження під редакцією І.М. Дьяконова [7] дає змогу прослідкувати соціально-еко-

номічну історію та структуру суспільства Старо-вавилонського царства. У роботах Л.С. Васильєва [1], К.Г. Федорова [12], З.М. Черніловського [15], О.О. Шевченка [16] розглянуто відносини між різними категоріями населення, окремі види господарства, лихварство, судочинство.

Також є праці, де у стислій формі відображено загальні риси зазначених законів. До таких належать роботи П.П. Захарченка [3], В.С. Макаруча [9], М.М. Страхова [11] й колективні «История государства и права зарубежных стран» під редакцією К.І. Бартира [5], «История человечества. II том. III тысячелетие до н. э. – VII век до н. э.» за редакцією А.Х. Дані, Ж.-П. Моена [8].

Одним із основних джерел, що використані в роботі, є також закони Хаммурапі [14]. Аналіз цього джерела дасть змогу самостійно ознайомитися з геніальним творінням давніх віків.

Тож вищезазначеними дослідниками розкрито чимало сторін законника Хаммурапі, проте поза увагою залишаються особливості впровадження його в життя й сам вплив на старовавилонське суспільство.

Варто зазначити, що свою законодавчу діяльність Хаммурапі почав здійснювати ще на початку свого правління. Другий рік його царювання названий роком, коли він установив право країні. Щоправда, цей ранній збірник законів не дійшов до нашого часу. Відомі науці закони Хаммурапі відносяться вже до кінця його царювання.

Чорний стовп із базальту з текстом законів був знайдений у 1901 р. французькими археологами в Сузах, на сході Месопотамії. На ньому був зображений Хаммурапі і 282 статті його законів. У верхній частині лицьового боку зображений Хаммурапі, котрий молиться «судді богів», заступнику справедливості й богу Сонця Шамашу, який вручає йому закони. Інша частина стовпа була по обидва боки заповнена клинописним текстом, що розділяється на три частини. Першою частиною є великий вступ, у якому Хаммурапі повідомляє, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не пригноблював слабкого», згодом перераховуються благодіяння, зроблені Хаммурапі містам своєї держави, далі викладено власне закони, що закінчуються докладним висновком [15, с. 43].

Аналізуючи збірник законів Хаммурапі, насамперед слід відмітити, що він у своїх законах зробив відхід від так званого втручання богів у правосуддя. Винятки становлять лише статті 2 і 132 («Якщо проти дружини людини буде протягнений палець через іншого чоловіка, а лежачою з іншим чоловіком вона не була захоплена, то для свого чоловіка вона повинна кинути в Ріку»), що допускають стосовно людини, обвинуваченої в чаклунстві, чи до заміжньої жінки, обвинуваченої в перелюбстві, застосування так званого божого суду.

Також статті законів згруповані зовсім в іншій манері, ніж це прийнято зараз. У наш час законодавець намагається викласти норму закону так, щоб, залишаючись достатньо конкретною, вона водночас охоплювала не один якийсь випадок, а всю сукупність

аналогічних випадків. Давній законодавець мислив закон інакше. До збірника входять постанови про кару за тілесні ушкодження відповідно до принципу «око за око, зуб за зуб», які були результатом судових рішень по конкретних справах. Наприклад: «Якщо людина виб'є зуб рівного собі (по суспільному стану), то повинно вибити його зуб». Законодавство Хаммурапі розширило застосування цього принципу і стосовно лікаря за ушкодження під час невдалої операції, і будівельника за невдалу будівлю («Якщо будинок, завалюючись, убивав господаря, то умертвлявся будівельник, а якщо гинув син господаря, то умертвлявся син будівельника») [15, с. 44].

Норми групуються за предметом регулювання, а перехід від однієї норми до іншої здійснювався за принципом асоціації. Отже, один і той самий предмет розглядався в нормах у різних правових аспектах. Так, перші 5 статей присвячені питанням судочинства; статті 6 25 – праву власності; статті 26 41 регулюють обов'язки і права воїнів, особливу увагу приділено питанню їхнього землеволодіння; статті 42 88 – операції з нерухомістю й відповідальність за правопорушення стосовно них; наступні статті, що містилися в зруйнованих стовпцях напису, окрім питань володіння будинками та будівельними ділянками, були присвячені різним видам лихварства; статті 100 107 говорять про купців – тамкарів, і їхніх помічників; діяльність корчми розглядається в статтях 108 111; праву збереження й борговому праву, пов'язаному з гарантуванням позики членом родини боржника, відведені статті 112 126; статті 127 195 регулюють сімейне право, статті 196 214 – захист особи, а статті 215 282 – працю та засоби виробництва. Випадки, котрі вважалися очевидними, у законах Хаммурапі не згадуються, зокрема покарання за навмисне вбивство, крадіжка або чародійство. Такі справи вирішувалися за звичаєм. Разом із тим вавилонські юристи ще відчували труднощі при формулюванні найважливіших загальних принципів і понять права, хоча приблизне уявлення про них вони мали [7, с. 103 104; 14, с. 12 56; 16, с. 25 26].

Наведений розподіл на групи має максимально загальний характер і, звичайно ж, не розкриває всієї різнобічності суспільних відносин, відображених у кодексі. Тож із метою визначення впливу на суспільний лад законника Хаммурапі необхідно більш детально зупинитися на його положеннях.

Немає сумніву в тому, що ці закони відстоювали інтереси рабовласників, захищали їх від «непокірного» раба. За тілесне ушкодження, заподіяне чужому рабові, було потрібно, як і стосовно худоби, відшкодувати збиток його власнику. Винний у вбивстві раба давав його власникові, замість нього, іншого раба. Приватноправові документи свідчать, що рабів могли продавати, обмінювати, передавати у спадок, дарувати, повністю розпоряджатись їхнім життям, не враховуючи при цьому й сімейного стану. Під час продажу раба закон піклувався лише про те, щоб захистити покупця від обману з боку продавця. Законодавство захищало рабовласників від викрадання рабів і приховування «швидких» рабів.

Страта загрожувала не тільки крадію, а й тому, хто приховував раба. Жорстоке покарання загрожувало також за знищення знака рабства на рабові. Про жорстоке поводження з рабами чітко говорить стаття 205, у якій сказано: «Якщо який-небудь раб ударить по щоці вільного, то повинні відрізати йому вуха». Таке саме покарання чекало на раба, якщо він не корився господарю (стаття 282 «Якщо раб скаже своєму пану: «Ти не мій пан», то той повинен викрити його як свого раба й потім може відрізати йому вуха») [2, с. 103 105].

На жаль, немає джерел, які свідчили б про опір народних мас поневоленню їх великими рабовласниками. Однак побічним доказом наявності подібного опору з боку народу можна вважати спроби дещо обмежити лихварство і призупинити процес поневолення вільних, що й відбилося в законодавстві Хаммурапі. Вавилонські царі змушені були намагатися стримувати розвиток лихварства й боргового рабства, тому що це зумовлювало зменшення кількості оподаткованого населення та кількості ополчення, що складалося з вільних хліборобів [15, с. 45].

Поряд із класами рабовласників і рабів закони Хаммурапі знали поділ вільного населення на повноправних і неповноправних. Представники повноправного шару називалися авелуми («чоловіки»), їм протиставлялися мушкену («покірні»). Нерівноправність останніх виражалася, зокрема, у визначенні кари за тілесне ушкодження. Якщо покалічення, завдане «чоловіку», каралося відповідним покаліченням винного, то за покалічення «покірних» винний платив лише грошовий штраф. За вкрадену річ у мушкену злодій платив 10-кратний штраф, а за украдену річ, що знаходилася у власності храму, – 30-кратний. Винятком була лише крадіжка раба. Законодавство захищало рівною мірою всіх рабовласників, і викрадення раба в будь-якого рабовласника загрожувало злочинцю стратою. Під «мушкену», можливо, варто розуміти жителів тих міст і областей, що були підкорені царем Хаммурапі в результаті його вдалих воєн. Їм було залишено їхнє майно, вони ставали вільними підданими царя, але, порівняно з населенням основного ядра держави, займали нижче становище [1, с. 94 95; 2, с. 106 107; 16, с. 22].

Прослідковуючи вплив законів Хаммурапі на побудову державного життя Старовавилонського царства, слід відмітити, що цей законник позитивно впливав на розвиток грошових відносин, а водночас і на приватновласницькі відносини. Позитивним фактором у цьому напрямі було подальше розширення царем мережі іригаційних каналів, що створювало умови до збільшення придатної для землеробства території. Прокладаючи нові канали, він прагнув відновити землеробство на півдні, що дуже постраждало від запеклих воєн попередніх років.

З посиленням розвитку сільського господарства подальшого вдосконалення набули зняття виробництва, технології будівництва іригаційних мереж, збагачувався трудовий досвід людей. Створилися передумови для розвитку вавилонської астрономії. Також іригаційні роботи вимагали поглиблення деяких

математичних знань, наприклад, в галузі обчислення обсягу землекопних робіт і кількості робочої сили. Техніка використання іригаційної мережі досягла в той час уже великих успіхів: для зрошення високих полів, до яких не доходила вода в період підйому ріки, були створені водопідйомні спорудження. Для обробітку використовувалися мотики, пристосовані для боронування, серпи, плуги з лійкою, у яку засипалося зерно для посіву. Уже на початку II тис. до н. е. у Двортччі закріпилося бронзове століття, почало з'являтися навіть залізо. Усе більш широке застосування металу посилювало дієвість знарядь праці в сільському господарстві, що продовжувало відігравати головну роль в економіці країни.

Поряд із сільськогосподарською технікою розвивалися й різні ремесла. У законах Хаммурапі перелічуються представники десяти різних галузей ремесла, серед яких були названі цеглярі, ткачі, ковалі, теслярі, суднобудівники, будівельники тощо. Створювалися передумови для розвитку знань у галузі хімії. До наших днів дійшли невеликі фрагменти вавилонської праці з хімії, у яких подані вказівки щодо виготовлення підробок дорогоцінних каменів, міді, срібла тощо.

Особливого розвитку в той період набули торгівля й обмін. Тамкари продовжували юридично залишатися торговими агентами, але їхнє значення до початку II тис. до н. е. зросло, вони вже мали помічників, що вели роздрібну торгівлю та супроводжували каравани.

Законник уніс певне впорядкування у грошово-господарські відносини. Перші статті встановлювали ціни в сріблі й зерні на різні види товарів, тарифи по найму тощо. На підставі збережених документів, що дійшли до наших днів, можна встановити співвідношення цін на ринках Вавилонії на поч. II тис. до н. е. Наприклад, із законів стає відомо, що за місяць найманий робітник повинен був заробляти 1 сикль срібла. На цю суму можна було купити 25 літрів ячменю, 550 г солі, півтора кілограма міді. Хоча на практиці цих розцінок не дотримувалися, а деякі категорії сільськогосподарських працівників, як і раніше, одержували платню натурою [2, с. 92 95, 99].

У будь-якому випадку закони свідчать про розвиток грошових відносин і лихварства в державі. Про велику кількість срібла в торговому обігу свідчить порівняно невисокий відсоток за позичку – 20%. Але ця постанова закону не завжди виконувалася. Якщо за позичку сріблом стягувалися законні 20%, то за позичку зерном стягувалося на практиці 33%. Настільки високий відсоток для зернової позички зумовлювався різким коливанням цін на зерно в різні періоди сільськогосподарського року.

Значення позичок і відсотків у господарському житті Вавилонії відображено не тільки в ділових документах початку II тис. до н. е., а й у шкільній літературі, що виходила на той час. У серії табличок із характерним заголовком Хар-ра-хубулли, тобто «процентна позика», для навчальною метою були зібрані шумерські правові терміни, що стосувалися зокрема позички й позики, з їхнім аккадським перекладом,

як, наприклад, «боргове зобов'язання», «процентна позика», «безпроцентна позика», «дарунок» тощо. Про обчислення боргових відсотків трактували спеціальні задачі, що дійшли до нас в математичній літературі.

Закон стимулював фінансову активність великих оптових торговців, гарантуючи їм високий прибуток. Так, згідно зі статтею 101 («Якщо він не наживе прибутку там, куди направиться, то шамаллум повинен віддати тамкару узятє срібло подвійно»), позику, взяту у великого торговця, вимагалось повернути в подвійному розмірі, навіть якщо користувач засобами залишався в програвші. Єдиною поважною причиною для неповернення були військові дії (стаття 103 «Якщо на шляху ворог відніме в нього усе, що він віз, то шамаллум повинен заприсягтися богом і бути вільним від відповідальності»). Тож виконання обов'язків договору займу було обов'язковим для обох сторін. Тільки за їхньої взаємної згоди дозволялося «змочити договір», тобто розмочити глину, на якій він був написаний, стерти непотрібне, вписати нове [2, с. 111-112; 14, с. 29; 16, с. 22-23].

Велику увагу в законнику було також приділено врегулюванню відносин, пов'язаних із різними видами оренди, що відігравали велику роль у земельних відносинах того часу.

Орендні відносини зазвичай оформлювалися у вигляді орендного договору, який укладався за встановленими правилами. У цьому документі вказувалися об'єкт оренди, сума, місце й час унесення плати за користування наділу, а також називалися свідки та фіксувалася дата укладання угоди.

Плата за орендоване поле, як правило, дорівнювала одній третині врожаю, що при родючості долини Дворіччя було не надто високою платнею. При оренді за умови віддачі половини врожаю здавач зобов'язувався брати участь у витратах чи роботі з обробітку. Сад, що давав більше доходу, здавався за дві третини врожаю. Орендною платою обмежувалися всі зобов'язання орендаря стосовно власника. Оренда була короткостроковою, не більше ніж один чи два роки. На довший термін здавалася в оренду ще не освоєна земля. У цьому випадку земля здавалася на 3 роки з умовою внесення орендної плати лише на третій рік, а поле, надане для насадження саду, здавалося на 5 років, і лише на п'ятий рік орендар віддавав власникові землі половину врожаю.

Про широке поширення орендних відносин у Староавилонському царстві говорять відомі випадки суборенди, коли великі орендарі здавали свої наділи для роботи на них меншим землеробам [2, с. 113-114].

У приватноправових документах того часу міститься чимало свідчень лихварських угод. Збереглися документи, що стосуються жриць-самітниць місцевого храму бога Сонця Шамаша в місті Сиппаре. Ці дохристиянські «черниці» через своїх родичів скуповували і здавали в оренду землі, давали гроші під проценти, купували рабів тощо. У древньому місті Киті були лихварі, що давали в борг сріблом і зерном під заставу полів та жнив. Найвідоміші пред-

ставники лихварського капіталу відомі в містах Уруке й Ларсе, на півдні Шумеру. В Уруке було знайдено частину архіву двох братів-лихварів, що за 20 років скупчили понад 40 будинків і ділянок. Ці самі брати шляхом лихварських операцій перетворювали навіть своїх співгромадян у рабів-боржників і здавали їх на найману роботу.

Ці документи встановлюють факт безроздільного панування рабовласницької знаті в Ларсе під час правління Римсина. Так, вище згадані работорговці, коли здавали в найм своїх рабів-боржників, закріплювали своє право на повне відшкодування вартості раба не тільки у випадку втечі його в невідомому напрямку, а й у випадку втечі його в сусіднє господарство чи до храму знатної людини. Очевидно, у той час великі рабовласники мали у своєму розпорядженні таку силу, що могли безкарно приймати у своє господарство «швидких» рабів.

Отже, законник Хаммурапі, посприявши розвитку обміну, грошового господарства й лихварства, посилив процес розшарування сільських громад. Наприклад, громади вже не мали жодних прав контролю над майном своїх певних членів, оскільки землі могли здаватися в оренду, передаватися в спадщину і продаватися без будь-яких обмежень з боку громади. Звичайно, не можна говорити про повне руйнування сільської громади в той час, але вищенаведене вказує, що процес розпаду общинного ладу зайшов далеко.

Окремі статті законів Хаммурапі мали на меті захищати особисту свободу й майно тих громадян, котрі потрапляли в боргову кабалу і знаходилися на межі рабства. Так, відповідно до статті 113 («Якщо людина має за людиною борг хлібом чи сріблом і без відання хазяїна хліба візьме хліб з житниці чи з току, то цю людину потрібно викрити у взятті ним хліба з житниці чи з току без відання хазяїна хліба, і він повинен повернути весь узятий ним хліб, а також утрачає все дане ним у борг»). Боржник був правомочним власником усього свого майна, без його дозволу й дозволу суду позикодавець не мав права відчужувати це майно. Закон вимагав юридичного оформлення угоди, судового втручання по кожному випадку окремо й навіть дотримання процедури. Усе це перешкоджало проведенню самосуду.

Інший, не менш важливий закон містить стаття 117 («Якщо людина має на собі борг і віддасть за срібло чи дасть у боргову кабалу свою дружину, свого сина чи свою дочку, то вони повинні служити в будинку їхнього покупця чи позикодавця 3 роки; на четвертий рік повинен відпустити їх на волю»), що обмежувала термін роботи заручника в будинку лихваря трьома роками. А член родини боржника, який відпрацьовував борг у господарстві лихваря, вважався таким, що погасив борг і вільним після трьох років роботи, незалежно від суми боргу. Закони не називали члена родини боржника, котрий відпрацьовував борг у господарстві позикодавця, «рабом», а лише «заручником». Таким заручникам присвячена важлива стаття 116 («Якщо заручник помре в будинку того, хто взяв його в заставу, від побоїв чи

від поганого звертання, то хазяїн заручника повинен викрити свого тамкара, якщо узятий у заставу – син людини, то повинно убити його сина, якщо він – раб людини, він повинний відважити 1/3 міни срібла, а також утрачає все, дане ним у борг»). Стаття оберігала життя домочадців боржника, захищала їх від побоїв і катувань. Отже, закони Хаммурапі намагалися обмежити свавілля кредиторів над тими, хто потрапив у боргову кабалу [1, с. 95; 2, с. 112; 14, с. 30 31; 16, с. 23].

Закони Хаммурапі захищали також землевласника-боржника від улюбленої лихварями операції погашення боргу шляхом передачі за борг усього очікуваного врожаю. Навіть у тому випадку, якщо на цю операцію була «згода» боржника, закон розривав подібну угоду, і купець-лихвар одержував із урожаю лише те, що покривало борг і відсоток, а весь інший урожай, зерно чи плоди, одержував землевласник. Якщо повинь чи посуха знищували врожай боржника, то він не був зобов'язаний повертати в цьому році позикодавцю борг і відсотки [2, с. 112, 114; 7, с. 105].

Важливим напрямом реформування суспільного життя у стародавньому Вавилоні стало впорядкування відносин сім'ї. Так, особливого значення набув шлюбний контракт. Шлюб уважався законним лише за дотримання певних юридичних формальностей (ст. 128. «Якщо людина візьме дружину і не укладе письмового договору, то ця жінка – не дружина»): вимагалось укласти при свідках шлюбний контракт, який завжди був усним, але за наявності особливих умов міг бути письмовим.

Метою шлюбу було народження дітей, котрі успадковували сімейне майно й мали підтримувати культ предків, без чого останні приреченні на муки голоду в загробному світі. Тому закони Хаммурапі детально розглядають питання про майнові відносини між подружжями: природний і шлюбний викуп (ст. 159 164); роздільну відповідальність за борги, які виникли до шлюбу (ст. 151 152); майно жінки (ст. 150) [7, с. 106; 14, с. 36 38].

У давньовавильонській сім'ї головним був чоловік. Він вів усе господарство сім'ї, представляв її в ділових відносинах. Йому належало право розпоряджатися жінкою та дітьми. У випадках крайньої потреби батько вправі був продати своїх дітей. Від жінки, яка «соромить» свого чоловіка або «руйнує його майно», дозволялося «відректись», вигнати її з дому. Чоловік мав право залишити її в будинку у становищі рабині й одружитись удруге. Також діяли два принципи: свобода на розлучення для чоловіка й обмеження для жінки. Їй було встановлено три підстави до розлучення: зрада чоловіка, залишення ним дому та місця проживання; безпідставне звинувачення в сімейній зраді [16, с. 28].

Поряд із вищезазначеним жінка мала право розпоряджатися особистим майном, нажитим нею, будучи заміжною: отриманим у спадок, подарованим та іншим; укладати договори купівлі-продажу й займу, накопичувати гроші. Чоловікові заборонялося продавати майно дружини або розпоряджатися ним без її дозволу. Хоча на практиці можливості незалеж-

ної господарської діяльності для заміжньої жінки були невеликі. А незаміжня жінка (якщо вона користувалася привілеями жриці або не була під опікою) могла діяти самостійно.

Важливих змін зазнали відносини успадкування. Закони почали розрізняти два види – по закону й за заповітом. Першим виникло успадкування по закону. Майно залишалося в роді, а з його розпадом зосереджувалося в сім'ї та було її загальною власністю. Успадкування за заповітом з'явилося на більш високому етапі розвитку приватної власності: право розпоряджатися своїм майном усупереч традиції, по своїй волі, передавати його не родичу було не відомим у сиву давнину. Тож спочатку право заповіту було не стільки вираженням свободи поглядів спадкоємця, скільки її обмеженням. Законодавець першочергово хотів забезпечити дітей. Проте батькові надавалося право відмовити синові у спадку, але тільки у вигляді покарання за погане ставлення й за рішенням суду.

За законодавством Хаммурапі діти успадковували рівні частки: сестри отримували стільки ж, скільки й брати. Це важлива особливість. Нічого подібного не було ні в старому афінському, ні в римському праві. Поряд із рідними дітьми право на спадок мали усиновленні та діти, нажиті від незаконної дружини, проте останні в тому випадку, якщо батько визнав їх своїми (і тільки рухоме майно) [12, с. 66 68; 15, с. 46 47].

З метою зміцнення військових сил Хаммурапі провів відповідні реформи й у цій сфері. Вони знайшли своє вираження у 26 41-й статтях. Держава захищала надані воїнам наділи та худобу від зазіхань лихварів. Закон установлював, що земельний наділ чи худоба воїна за борги не відчужувалися, за винятком тих, що були отримані ним шляхом покупки. Дорослий син воїна був законним спадкоємцем його наділу за умови вступу на військову службу. Якщо після смерті воїна залишався малолітній син, то вдова одержувала третину наділу, щоб мати можливість виростити майбутнього воїна. Закон піклувався про воїнів, котрі потрапили в полон, указуючи способи їхнього викупу й забезпечуючи за ними право на земельний наділ.

Воїни, забезпечені земельним наділом, були зобов'язані за це за відповідним наказом виступати в похід. За відмову чи висунення замість себе найманця воїн страчувався, а той, хто замінив його, одержував його наділ [2, с. 107 108].

Військова реформа закріпила нову організацію армії, підвищилася її дисципліна, жорстокішими стали покарання за дезертирство, значно поліпшилось матеріальне забезпечення воїнів-професіоналів. У законнику Хаммурапі майно, надане воїну, і його обов'язки перед царем позначено терміном «ільк». Земельний наділ становив 12 га і дозволяв мати раба або найманого працівника. Ці заходи зміцнили армію, піднесли її боєздатність. Військо Хаммурапі майже не знало поразок [12, с. 59].

З метою впорядкування розвитку суспільних відносин і забезпечення дієвості впроваджених законів

Хаммурапі виробив сувору систему відповідальності за різні види правопорушень, а також реорганізував судову систему.

Варто зазначити, що окремі види правопорушень та міра відповідальності за них наводилися вище. Однак потрібно наголосити, що смертна кара в законнику згадується в 30 випадках, і це за винятком державних злочинів. Інші види теж були тяжкими – це спалення, втоплення, посадження на кіл тощо [15, с. 50]. Допускалася заміна тілесного покарання сплатою штрафу. У переліку покарань багато таких, що перетворювали засудженого на інваліда. Так, годувальниця, винна в смерті дитини, позбавлялася грудей [12, с. 69].

Розрізнення між виконавцем злочину та його співучасниками закони Хаммурапі не знали. Не розрізняються й стадії розвитку умисного злочину, тобто підготовка, спроба. Проте з'явилася розуміння пом'якшувальних обставин при визначенні міри покарання. Штрафом, а не смертю, каралося, наприклад, убивство під час бійки, якщо було доведено, що вбивця не мав наміру убивати. У цьому зародок важливого для сучасного кримінального права розрізнення умисного та неумисного злочину [15, с. 50].

Реорганізовуючи судову систему Хаммурапі, як згадувалося вище, здійснив відхід від «втручання богів» у правосуддя. Зроблено це було шляхом обмеження ролі жерців у судочинстві (розглядали лише релігійні злочини). Однак він зберіг право обцинних органів розглядати дрібні правопорушення, майнові спори між обцинниками, не скасував і звичаєве право (навмисні вбивство, крадіжка – вирішувалися за звичаєм). У великих містах були колеги царських судових чиновників (6-10 чоловік), які розглядали справи про злочини та майнові спори осіб, що перебували в царських володіннях. Свідків по справі дозволялося шукати не більше ніж шість місяців [12, с. 60].

Справа порушувалася за ініціативи потерпілого, тому його промовою починалося й саме судове слухання. Головними доказами були показання свідків, але за неправдиві свідчення вимагалася смертна кара (якщо вона загрожувала обвинувачуваному). У складних випадках судді приходили до клятви перед статуями богів (Шамаша та Мардука). Суддя не міг змінити вже винесене рішення. Учинивши це, він платив штраф і позбавлявся суддівського крісла. Після цього йому назавжди заборонялося обіймати посаду судді [15, с. 50].

Необхідно зазначити, що судова система не була поділена на інстанції, будь-яке рішення було остаточною. Окремі дослідники у своїх працях визначають царя як найвищу судову інстанцію, який міг скасувати рішення суддів. Проте він міг помилувати засудженого лише у випадку винесення смертного вироку. Тож цар не був ні касаційною, ні апеляційною інстанцією [6, с. 39].

Отже, судова система в результаті реформ Хаммурапі стала централізованою, майже незалежною від жрецтва, а головною підставою судових рішень стало писане право, царські закони прирівнювалися до божественних настанов. Це видно з

текстів вступної й заключної частин законника. Їх дотримання вважалося найпершим обов'язком усіх наділених владою осіб, від старійшини до нубанди [7, с. 108-109; 12, с. 61].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що законник Хаммурапі свідчить про значну господарську активність вавилонського суспільства. Продаж землі й будівель, оренда полів і садів, найм биків для роботи в полі, застава майна при угодах займу (грошового чи натурального) – все це послідовно регламентується в кодексі. Проте, судячи з контрактів та інших ділових документів тієї епохи, що дійшли до нас завдяки матеріалу, на якому вони були написані, тобто глини (купчі, боргові розписки тощо), не всі заходи Хаммурапі, спрямовані на полегшення становища економічно слабких вільних, були втілені в життя. Тому навіть під час його правління спроба зміцнити економічне становище рядових вільних не мала великого успіху. Протириччя між бідними та багатими продовжувало існувати й розвиватися поряд із протириччям між рабами та рабовласниками [15, с. 45].

Висновки. Реформаторська й законодавча діяльність Хаммурапі, – грандіозна за своїми масштабами та цілеспрямованістю, – значно вплинула на сучасників і надовго залишилася в пам'яті нащадків. Однак всі ці заходи, часто новаторські за формою і способом проведення, по своїй суті були направлені не на оновлення суспільства, а на підтримку традиційних суспільних інститутів, таких як натуральне господарство, обцинна власність на землю. Хаммурапі намагався протидіяти всьому новому, що (за уявленням тих часів) руйнувало господарство і підривало його соціальні та економічні устрої. Ставлячи перепони приватній власності, що призводило до збагачення одних осіб і розорення інших, реформи Хаммурапі були спрямовані проти розширення товарного виробництва й обігу. Однак у тих умовах подібне розширення, хоч воно приводило до розквіту лихварства, зловживання політичною владою, підриву обцинної власності на землю, було єдиною можливою формою розвитку економіки, і всі спроби зупинити цей розвиток не могли мати довготривалого успіху.

За часів Хаммурапі Давньовавилонське царство досягло вершини своєї могутності й, на перший погляд, найбільшої внутрішньої єдності. Проте глибока прірва між різними класами, боротьба бідноти й рабів проти багатіїв, боротьба за політичну владу у вавилонській державі знесилювали Вавилонське царство, і в середині XVI століття до н. е. воно вже не мало достатньо сил протистояти натиску ворогів і перестало існувати [7, с. 109].

Враховуючи вищезазначене, можна наголосити, що вивчення законів Хаммурапі у взаємозв'язку зі збереженими фрагментами царських листів, а також приватноправовими документами того часу надало можливість визначити суспільний лад Вавилонії, а разом із тим і напрям заходів царської влади, відображених у цьому законодавстві.

Закони Хаммурапі дають достатньо повне уявлення про старовавилонське суспільство, яке мало чітко

виражений класовий характер. Це перший відомий у всесвітній історії докладний збірник законів, що, з одного боку, освячував рабовласницький лад, приватну власність, експлуатацію людини людиною, а з іншого – відображав прагнення Хаммурапі, хоча й історично безперспективне, захищати вільне населення країни (особливо його бідну частину) від сваволі лихварів і торговців.

Також Хаммурапі у своїх законах установив порядок урегулювання різних сфер суспільних відносин і держави загалом. З метою реалізації поставлених завдань він провів низку реформ: економічну, військову, судову. А положення законника містили чіткі й суворі міри покарання за невиконання його приписів, чим фактично намагалися створити та виробити механізм практичної реалізації встановлених законів.

Варто наголосити, що такі заходи є важливим і необхідним етапом у створенні конкретних умов розвитку суспільства. Проте, як виявляє аналіз законника, не всі його положення були втілені в життя. Насамперед це пов'язано з тим, що при встановленні законів не були враховані тенденції розвитку тогочасного суспільства, а також, окрім передбачення суворих мір покарання для порушників, не було вироблено конкретних способів упровадження й дотримання цих законів. Отже, загалом значно вплинувши на розвиток суспільних відносин Стародавнього Вавилону, законник Хаммурапі мав і прогалини в його практичному застосуванні.

Тож з метою недопущення помилок історично минулих років на сучасному етапі для законодавця важливо враховувати історичний досвід упровадження законів на різних етапах становлення держав, а також їх вплив на розвиток суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильев Л.С. История Востока : [учеб. по спец. «История»] : в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Высш. шк., 1998. – Т. 1. – 1998. – 495 с.
2. Всемирная история : в 24 т. / [А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др.] ; ред. И.А. Алябьева. – Минск, 1996. – Т. 2 : Бронзовый век. – 1996. – 511 с.
3. Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб. для дист. навч.] / П.П. Захарченко, О.О. Ковалевська, О.В. Кузьминець. – К. : Ун-т «Україна», 2005. – 213 с.
4. История Востока : в 6 т. / отв. ред. В.А. Яковсон. – М., 1997. – Т. 1 : Восток в древности. – 1997. – 688 с.
5. История государства и права зарубежных стран : [учеб. для студ. вузов] / ред. К.И. Батыр. – 4 изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2004. – 494 с.
6. История государства и права зарубежных стран / под ред. Н.А. Крашениниковой, О.А. Жидкова. – М., 1998. – Ч. 1. – 1998. – 480 с.
7. История древнего мира. Кн. 1 : Ранняя древность / под ред. И.М. Дьяконова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1989. – 472с.
8. История человечества. II том. III тысячелетие до н. э. – VII век до н. э. / под ред. А.Х. Дани, Ж.-П. Моэна. – М., 2003. – 603 с.
9. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / В.С. Макарчук. – 5-е вид., доп. – К. : Атіка, 2006. – 680 с.
10. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права : [учебник] : в 2 т. / О.А. Омельченко. – М.: Остожье, 1998. – Т. 1. – 1998. – 512 с.
11. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн : [підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.] / М.М. Страхов. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 583 с.
12. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / К.Г. Федоров. – К. : Вища школа, 1994. – 464 с.
13. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.] / Н.М. Хома. – Львів : Новий Світ-2000, 2005. – 480 с.
14. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран : в 2 т. / сост. О.Л. Лысенко, Е.Н. Трикоз ; ред. Н.А. Крашениникова. – М. : Норма, 2003. – Т. 1 : Древний мир и Средние века. – 2003. – 808 с.
15. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский. – М. : Юристъ, 1996. – 576 с.
16. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак.] / О.О. Шевченко. – К. : Вентурі, 1997. – 303 с.